

ECONOMISCH-STATISTISCHE BERICHTEN

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

20 november 1968

53e jrg.

No. 2671

Verschijnt wekelijks

COMMISSIE VAN REDACTIE:

H. C. Bos; L. H. Klaassen;
H. W. Lambers; P. J. Montagne; A. de Wit.

REDACTEUR-SECRETARIS:

A. de Wit.

ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS:

P. A. de Ruiter.

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

F. Collin; J. E. Meitens de Wilmars;
J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick

SECRETARIS COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

J. Geluck.

INHOUD

1%? 1061

Drs. R. K. Teszler en Drs. Y. B. de Wit:

Het driejarenprogramma voor
ontwikkelingshulp 1969-1971 ... 1062

Drs. J. J. Meltzer en Drs. Th. A. J. Meys:

De economie van het onderwijs.. 1066

Drs. J. D. G. Poldermans:

De kosten van volksgezondheid;
een proeve van internationale ver-
gelijking 1071

Mededelingen 1074

Geld- en kapitaalmarkt 1076

1%?

Deze week wordt in de vaste Commissie voor Ontwikkelingssamenwerking van de Tweede Kamer gepraat over dat deel van de Rijksbegroting 1969, hetwelk betrekking heeft op de Nederlandse ontwikkelingshulp, waaronder het mét de begroting 1969 geïntroduceerde Nederlandse meerjarenprogramma. Over dat Nederlandse meerjarenprogramma wordt op de volgende pagina's door de heren Teszler en De Wit, medewerkers van ISMOG (Instituut voor sociaal-economische studie van minder ontwikkelde gebieden, Universiteit van Amsterdam) menig waarderend woord gesproken. De meeste kolommen van hun bijdrage zijn echter gaan zitten in de opsomming van wat naar hun mening schort aan dat meerjarenprogramma, door hen steeds als driejarenprogramma betiteld (dat klinkt wat minder ambitieus).

Hun belangrijkste kritische noot zit in de staart van hun bijdrage, namelijk daar waar zij praten over de *omvang* van de ontwikkelingshulp. Wij zijn over de opmerkingen die zij daar maken nogal geschrokken. Als waar is wat zij zeggen — en wij hebben geen reden daaraan te twijfelen — dan hebben al die prachtige verklaringen over 1% (van het netto nationaal produkt aan ontwikkelingshulp) alleen maar een declaratoire waarde. Teszler en De Wit laten namelijk zien dat de geraamde uitgaven voor ontwikkelingshulp de werkelijke daaraan bestede gelden verre overtreffen: *in de periode 1960-1967 is 29% van de geraamde ontwikkelingshulp niet besteed*. Wanneer de komende jaren — aldus hun conclusie — dezelfde (wan)verhouding zal blijven bestaan tussen begrote en gerealiseerde uitgaven dan zal in 1971 de bewuste 1% lang niet worden gehaald. Volgens Teszler en De Wit zal het dan te realiseren percentage nauwelijks groter zijn dan in 1967!

Het zou goed zijn als de regering op dit punt klaarheid zou verschaffen; wellicht biedt de betreffende (openbare) Commissievergadering daartoe een mogelijkheid.

Nu we het toch over de ontwikkelingsproblematiek hebben, wijzen we graag op een documentatiemap van de ASVA, *De derde wereld*¹, welke een dezer dagen verscheen ter voorbereiding van de binnenkort te houden „Derde-Wereldweek”. Bijdragen o.a. van L. C. Biegel (De Arabische wereld in vogelvlucht), K. L. Roskam (Ontwikkelingsproblemen van tropisch Afrika), J. P. Pronk (Waarom een internationale ontwikkelingsstrategie), M. J. 't Hooft - Welvaars (De rol van UNCTAD), L. J. Zimmerman (Industrialisatie en economische ontwikkeling), H. Linnemann (Aspecten landbouwproblemen van de derde wereld), G. Myrdal (The 'soft state'). Aanbevolen literatuur.

dR

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

¹ 128 blz., f. 2,50. Adres ASVA: Studentenhuis, Weesperstraat, Amsterdam.

Het driejarenprogramma voor ontwikkelingshulp 1969-1971

INLEIDING

Tezamen met de Rijksbegroting voor 1969 is onlangs het sinds najaar 1965 reeds verschillende malen aangekondigde meerjarenplan voor ontwikkelingshulp verschenen. Het is een document dat in sommige opzichten is te vergelijken met de regeringsnota's over ontwikkelingshulp (van 1950, 1956, 1962 en 1966), maar het verschilt daarvan enerzijds omdat het erg summier is, anderzijds omdat het kwantitatief, dus duidelijker, aangeeft hoeveel de regering in de loop van een aantal jaren (1969, 1970 en 1971) aan ontwikkelingshulp denkt te gaan spenderen¹. Wat dit laatste betreft profiteert het hulpbeleid van het lovenswaardige initiatief van de Minister van Financiën om in de Rijksbegroting 1969 een begin te maken met gekwantificeerde meerjarenramingen. Ongetwijfeld vormt de hulp aan arme landen één der onderwerpen van staatszorg waarvoor deze nieuwe aanpak van groot nut kan zijn.

In dit artikel bespreken wij zeer in het kort wat het driejarenprogramma voor ontwikkelingshulp ons biedt en wat wij er in missen. Voorts maken wij enkele opmerkingen over samenstelling en omvang van de hulp gerekend naar de geraamde bedragen.

WAT OMVAT HET DRIEJARENPROGRAMMA?

De kern van het driejarenprogramma bestaat uit een tabel, waarin een overzicht wordt gegeven van de bedragen welke in de periode 1968/1971 op de begroting worden uitgetrokken voor ontwikkelingshulp. De begeleidende tekst omvat naast de aankondiging dat voor 1971 een bedrag ter grootte van 1% van het nationaal inkomen voor ontwikkelingshulp zal worden begroot, uiteenzettingen over wenselijkheid, uitgangspunten en begrenzingen van het driejarenprogramma.

De regering acht een meerjarige programmering van de Nederlandse ontwikkelingshulp *wenselijk* teneinde gestalte te kunnen geven aan een continu beleid gericht op de ontwikkeling van arme landen op lange termijn, waarbij de steeds stijgende omvang van deze hulp een belangrijke rol speelt in het totaal der Nederlandse overheidsuitgaven en een zeker negatief effect uitoefent op de Nederlandse economie.

Welke precies de *uitgangspunten* zijn van het Nederlandse beleid is niet geheel duidelijk. Er worden nl. twee reeksen met „uitgangspunten” geformuleerd:

a. Uitgangspunten bij de besteding van de gelden: Ontwikkelingsbijstand wordt verwezenlijkt in een samenwerking tussen gelijken; Een Nederlands programma moet alle krachten in ons land die bruikbaar zijn voor die bijstand daarin betrekken en daartoe opwekken; Samenwerking kan niet vrijblijvend zijn: zij eist over en weer de bereidheid tot verbintenissen; Gezien de verschillen tussen de donorlanden onderling en de ontwikkelingslanden onderling moet Nederland een eigen

beleid voeren; Een systematisch en nuchter beleid vervat in een plan voor meer jaren leidt voor een land als het onze vanzelf tot concentratie van inspanning.

b. Uitgangspunten bij de opstelling van het meerjarenprogramma: Internationale coördinatie; Concentratie en decentralisatie van de hulpverlening; Schuldenpositie van de minderontwikkelde landen; Het wereldvoedselvraagstuk; Samenwerking met particuliere sector; Gevolgen van hulpverlening voor de Nederlandse economie.

Deze uitgangspunten geven in de eerste plaats een aantal opvattingen van zeer algemene aard weer over ontwikkelingslanden; deze zijn reeds eerder in regeringsstukken naar voren gebracht. Daarnaast zijn er een aantal stellingen die meer specifiek het Nederlandse beleid raken.

Als factoren die het hanteren van het driejarenplan *begrenzen* worden genoemd de zich snel wijzigende inzichten in het ontwikkelingsproces die van invloed zijn op de samenstelling van de hulp, alsmede de afhankelijkheid van de geboden ontwikkelingshulp van onderhandelingen met andere donorlanden en de ontvangende landen.

NIEUWE ELEMENTEN

In het meerjarenplan worden een aantal vernieuwingen in het beleid aangekondigd, waarvan wij er hier enkele bespreken.

1. *De meerjarige programmering.* Het is verheugend te kunnen constateren dat het tempo wordt aangegeven waarin de regering denkt het mystieke doel van 1% van het nationaal inkomen te realiseren. Het structurele begrotingsbeleid opent de mogelijkheid om voor bepaalde activiteiten die zich over meerdere jaren uitstrekken nu reeds gelden te bestemmen. Dit kan een waarborg bieden voor meer continuïteit in het beleid.

In het verleden zijn echter reeds herhaaldelijk meerjarige verplichtingen voor ontwikkelingshulp aangegaan zoals — en dit is een willekeurige greep — het Welvaartsfonds Suriname (1947 t/m 1951), de twee Ontwikkelingsfondsen van de EEG, de Internationale Ontwikkelingsassociatie. Voorts zij er nog op gewezen dat ook de nota-1962 ramingen gaf voor de begrotingen van 1963 en 1964.

Aan de meerjarige programmering van de ontwikkelingshulp is in het onderhavige stuk misschien meer dan ooit tevoren expliciet en systematisch aandacht besteed. Helemaal nieuw is het niet.

2. *Het concentratiebeleid.* Reeds in de nota-Bot (1966) werd een concentratiebeleid aangekondigd voor de Nederlandse hulp die bilateraal wordt verstrekt. Het drie-

¹ Ter vergelijking zijn in het meerjarenprogramma ook de bedragen voor 1968 opgenomen.

jarenplan geeft hierover een nadere uiteenzetting en onderscheidt drie categorieën van concentratie:

a. *Geografische concentratie*

Deze betreft in de eerste plaats alle vormen van hulp aan Suriname, de Nederlandse Antillen en Indonesië. Voor de kapitaalhelp wordt ook concentratie voorgesteld op een aantal andere landen. Hier blijkt het criterium voor de keuze van deze landen te zijn, hoewel dit niet expliciet wordt gesteld, of er consortia en consultatieve groepen voor bestaan. Dit is o.a. het geval voor India, Pakistan, Tunesië, Soedan, Oost-Afrika, Colombia, Peru, Nigeria, Zuid-Korea, Maleisië, Marokko en Thailand. Nederland neemt aan al deze consortia deel². Zuid-Korea, Maleisië, Marokko en Thailand vallen echter niet onder het Nederlandse concentratiebeleid. Dit is wellicht een gevolg van de constatering in het meerjarenplan dat een toeneming van het aantal consultatieve groepen het concentratie-effect vermindert. Aangezien tevens wordt toegezegd dat het concentratiebeleid niet rigide wordt toegepast is hulpverlening aan deze landen niet uitgesloten. Voor de technische hulp geldt dat de geografische concentratie alleen zal worden toegepast voor het deskundigen- en het projectenprogramma.

b. *Functionele concentratie van de technische hulp*

Dit impliceert een concentratie op die vormen van technische hulp „waar Nederland specifieke deskundigheid in heeft”. Hier wordt dus de lijn doorgetrokken die in de nota-1962 en de nota-Bot (1966) is aangegeven.

c. *Operationele concentratie*

Deze houdt in een integratie van de verschillende vormen van hulp. Voor zover wij kunnen nagaan is hiervan tot nog toe nauwelijks sprake geweest bij de uitvoering van het Nederlandse hulpbeleid.

3. *Decentralisatie*. Doordat in de concentratielanden een aantal „deskundige personen” zal worden belast met de voorbereiding en de uitvoering van de Nederlandse hulp aan het desbetreffende land, worden beleidsprogrammering en -uitvoering tot op zekere hoogte gedecentraliseerd. Dit maakt afstemming van de geboden hulp op de specifieke lokale behoeften beter mogelijk. Wij achten dit een van de grote winstpunten van het meerjarenplan.

4. *Een eigen beleid*. Er is reeds op gewezen bij de uitgangspunten dat de regering het niet raadzaam acht haar beleid automatisch aan te passen aan dat van de andere donorlanden. Dit standpunt is theoretisch zeer interessant, maar wij vragen ons toch af in hoeverre een dergelijke gedachte zich voor uitvoering leent. Immers, veel hulp — wij denken hierbij aan bijdragen in het kader van IDA en EEG — stoelt op verdragsverplichtingen en een belangrijk deel van het bilaterale beleid wordt bepaald door de concentratiegedachte, die o.a. is gegrondvest op de door de Wereldbank opgerichte consortia en consultatieve groepen.

Als onderdelen van een specifiek Nederlands beleid kunnen worden genoemd:

1. De initiatieven om te komen tot een intergouvernementeel overlegorgaan voor hulp aan Indonesië (IGGI);
2. De bijdragen aan de research-instituten van de VN, die door Nederlandse voorbeeldbijdragen van de grond zijn gekomen; 3. Tenslotte mag niet onvermeld blijven de relatief (t.o.v. de andere rijke landen) progressieve houding van de Nederlandse delegatie bij UNCTAD-II in New Delhi.

WAT MISSEN WIJ IN HET DRIEJARENPROGRAMMA?

1. Doeleinden

Elk plan of programma dient duidelijk één of meer doeleinden aan te geven en de voorgestelde middelen ter verwezenlijking daarvan, een en ander zo concreet mogelijk uitgedrukt, bij voorkeur kwantitatief. Dit is een eis die naar onze mening niet alleen mag worden gesteld aan de ontwikkelingsplannen van arme landen maar ook aan het Nederlandse meerjarenprogramma voor ontwikkelingshulp.

Het is daarom voor degenen die lange tijd naar dit meerjarenprogramma hebben uitgezien in de hoop eindelijk te vernemen op welk kompas ons hulpbeleid nu eigenlijk vaart, een teleurstelling dat een uiteenzetting over of zelfs maar een korte opsomming van de doeleinden van dat beleid ten enen male ontbreekt. Door vermelding van uitgangspunten wordt wel zo ongeveer duidelijk hoe de regering de rit wil beginnen en door vermelding van bepaalde middelen wordt ook aangegeven hoe ze denkt te reizen, maar door het ontbreken van doeleinden maakt ze de lezer niet duidelijk waar ze naar toe wil, laat staan welke étappes ze in bepaalde periodes wil afleggen en welke omweggetjes ze eventueel wil maken met het oog op nevendoelen. Het is in zo'n geval wel moeilijk reizen en we vragen ons af of het niet zal neerkomen op doelloos rondzwerfen met onvoldoende gemotiveerde overstapjes van het ene op het andere middel.

Waar het hulpbeleid, dat in de afgelopen jaren voor leek en deskundige bepaald een nogal warrig beeld heeft vertoond, vóór alles mee zou zijn gebaat is een systematische opsomming van:

- de fundamentele doeleinden van de ontwikkelingshulp;
- de subdoeleinden die de regering daaruit afleidt;
- de relatie van de doeleinden van ontwikkelingshulp met andere, daaraan interferrerende doeleinden van het overheidsbeleid (er zijn harmonieën en conflicten denkbaar);
- de prioriteiten, d.w.z. de gewichten die aan de verschillende doeleinden worden toegekend.

Een dergelijke opsomming kan summier of gedetailleerd zijn, maar zij mag o.i. niet ontbreken, omdat het aangeven van doeleinden een essentieel element is van alle beleidsvorming. Zonder dat ontbreekt elke mogelijkheid om de keuze van beleidsmiddelen, de doelmatigheid in het gebruik daarvan alsmede de resultaten te beoordelen. Een beleid zonder duidelijke doeleinden is ook niet te evalueren, te verbeteren of te verdedigen.

Nu kan men zich afvragen of de doeleinden niet

- a. bij voorbaat zó vanzelfsprekend zijn dat ze niet expliciet vermelding behoeven;
- b. automatisch uit de gekozen middelen blijken;
- c. al eerder zijn vastgelegd en ongewijzigde herhaling ervan overbodig is.

Elk dezer vragen dient zonder meer ontkennend te worden beantwoord.

ad. a. Het is wellicht mogelijk om een globaal fundamenteel beleidsdoel als vanzelfsprekend te beschouwen, bijv. bevordering van de economische en sociale ont-

² Vgl. Jaarverslag van de Wereldbank 1968, blz. 19.

wikkeling in arme landen, maar daarmee liggen de concrete subdoeleinden geenszins vast, noch hun prioriteiten, noch hun relaties tot andere doeleinden. Is het bijv. vanzelfsprekend om voorlichting van het Nederlandse volk over de derde wereld als subdoel te aanvaarden, of de bevordering van Nederlandse particuliere investeringen in arme landen, of het verstrekken van voedselhulp, of bestrijding van analfabetisme, of het houden van symposia? Zou onze regering het bijdragen aan de doorbreking van bepaalde sociale en politieke structuren in ontwikkelingslanden, of het verstrekken van onderzoekopdrachten om inzicht te vergaren in sociaal-economische verhoudingen op het platteland in India of China, of steun aan programma's voor geboortebeperving of medische hulp aan arme mensen in landen waarvan het politieke regime de Nederlandse regering niet zint, als vanzelfsprekende subdoeleinden beschouwen? Ze zijn wel alle af te leiden uit het bovengenoemde fundamentele beleidsdoel.

ad. b. Bepaalde middelen dienen vaak méér dan één doel — soms is dit zelfs onvermijdelijk — maar niet in dezelfde mate en met dezelfde mate van efficiency. Daarom is alleen uit de aard en de omvang van de middelen niet af te leiden welke doeleinden bewust worden nagestreefd en wat de prioriteiten daarbij zijn.

ad. c. Wij hebben er indertijd uitvoerig op gewezen³ dat de nota-Bot (1966), met alle appreciatie die men voor dit stuk kan hebben, juist bijzonder zwak was op het punt van de formulering van de doeleinden. Daarop kan het ontwikkelingshulpbeleid voor de komende jaren zich dan ook zeker niet baseren. Dit geldt ook voor de nota van 1962, al vinden wij dat daarin de motieven en doeleinden duidelijker naar voren zijn gebracht dan in alle desbetreffende latere regeringsstukken.

2. Verantwoording van het concentratiebeleid

In het driejarenprogramma wordt gesteld dat concentratie van de Nederlandse hulp het effect van onze bijstand vergroot (blz. 77). Op het eerste gezicht is er veel dat voor deze gedachte pleit: hoe omvangrijker de middelen die voor de ontwikkeling van een bepaald gebied worden aangewend, des te groter zal het resultaat zijn. Toch is dit niet zo vanzelfsprekend. Men kan zich nl. evenzeer voorstellen dat het effect van additionele hulpverlening aan landen die reeds veel hulp ontvangen vrij beperkt is, terwijl het effect van hulp op de ontwikkeling van landen die nauwelijks hulp ontvangen aanzienlijk kan zijn.

In deze gedachtengang zijn de concentratielanden landen waarvan de absorptiecapaciteit relatief groot is. De technische hulp, die juist ter vergroting van de absorptiecapaciteit dient, zou dan op die landen gericht moeten worden, die geen concentratielanden zijn. Economisch gesproken komt het erop neer dat wij niet weten of de hulp aan verschillende landen in een fase van toe- of afnemende meeropbrengsten verkeert.

Hoe dan ook, het in het driejarenplan gestelde houdt nog geen verantwoording in van de keuze van de concentratielanden. Zo wordt niet uiteengezet dat Suriname en de Nederlandse Antillen onderontwikkelde gebieden binnen het Koninkrijk zijn, die op basis van het Koninkrijksstatuut van Nederland hulp verkrijgen.

Waarom heeft Nederland sinds 1964 ineens zoveel

initiatieven ontplooid om de hulpverlening aan Indonesië weer op gang te brengen? Is de keuze van de overige concentratielanden louter een gevolg van het feit dat Nederland reeds hulp aan deze landen geeft? Hebben deze landen hun voorkeur voor Nederlandse hulp uitgesproken? Heeft Nederland specifieke deskundigheden die juist in deze landen een bijzondere bijdrage tot de ontwikkeling kunnen leveren? Is er op die terreinen voldoende potentieel; zo niet wordt het dan gekweekt? Zijn er belangrijke handelscontacten tussen deze landen en Nederland? Dat alleen Kenya, Tanzania en Nigeria zulk een grote behoefte aan hulp hebben (blz. 78) is hopelijk een „slip of the pen”. Tenzij bedoeld wordt Nederlandse hulp lijkt dit op een discriminatie tegenover andere ontwikkelingslanden.

Het is voorts niet duidelijk waarom, voor zover het technische hulpprogramma's betreft, alleen de programma's voor deskundigen en projecten in het concentratiebeleid worden betrokken. Indien het doel van de concentratie is vergroting van het effect van de Nederlandse bijdrage, dan zal dit vooral betrekking moeten hebben op die vormen van technische hulp waarbij de eenheid waarin deze wordt verleend van een zekere omvang is. Wij denken hierbij aan projecten (ook de medefinanciering en de drempelprojecten⁵) en de jongere vrijwilligers die altijd in teamverband uitgezonden worden. Tenzij de operationele concentratie een belangrijke rol gaat spelen is er op het eerste gezicht geen reden tot concentratie van het fellowship-programma (hetgeen ook niet geschiedt) en het deskundigenprogramma. Als alleen de deskundigen- en projectenprogramma's worden geconcentreerd, bestaat er dan een verband tussen deze twee? Waarom is het vrijwilligersprogramma niet geconcentreerd? Of zijn juist de landen waarin dit programma wordt uitgevoerd niet de landen waarvoor consultatieve groepen bestaan?

3. Een overzicht van de aangegane verplichtingen

In de Memorie van Antwoord bij de begrotingsbehandeling voor 1966 heeft Minister Bot o.a. een overzicht gegeven van de reserveringen voor aangegane verplichtingen t/m 1965. Sindsdien is nooit meer iets bekendgemaakt omtrent de stand van de aangegane verplichtingen voor ontwikkelingshulp. Als deze verplichtingen niet bekend zijn, kan men moeilijk een juist inzicht krijgen in het gevoerde ontwikkelingsbeleid, waarin verplichtingen voor toekomstige jaren zulk een belangrijke rol spelen. Het is naar onze mening essentieel dat elk overzicht van begrote en uitgegeven bedragen voor ontwikkelingshulp ook aangeeft de mate waarin voor de toekomst op begrote bedragen beslag is gelegd. Een goed meerjarenbeleid móét ook rekening houden met

³ ISMOG (H. Th. Koppen, R. K. Teszler en Y. B. de Wit): „De nota-1966”, *Internationale Spectator*, 8 december 1966.

⁴ Berekeningen die wij op basis van OECD-gegevens hebben gemaakt wijzen erop, dat in 1965 75% van de Nederlandse ontwikkelingshulp ging naar landen die thans onder het concentratiebeleid vallen. Wij vermoeden dat dit percentage sindsdien gestegen is, maar beschikken nog niet over latere gegevens.

⁵ Gezien de grote geografische spreiding van Nederlandse missie, zending enz. en het Nederlandse bedrijfsleven is het waarschijnlijk ongewenst deze programma's te concentreren. Wel kan men zich afvragen wat het hoofddoel van deze programma's is: steun aan Nederlandse activiteiten of bijdrage aan de ontwikkeling.

TABEL 1.

*Meerjarenprogramma Nederlandse hulpverlening
1968-1971.*

(absolute bedragen (in f. mln.) en procentuele verdeling)

	1968		1969		1970		1971	
	Absoluut	%	Absoluut	%	Absoluut	%	Absoluut	%
1. Financiële en Technische hulpverlening via VN-organisaties	68,4	13,0	109,4	17,9	116,0	16,6	115,0	14,6
2. Financiële hulp	193,0	36,8	201,1	32,8	239,0	34,2	273,0	34,5
3. Technische hulp	98,9	18,8	116,1	19,0	132,0	18,9	150,0	19,0
4. Suriname + Ned. Antillen	133,2	25,3	153,0	25,0	173,0	24,8	198,0	25,1
5. Ned. Financieringsmij voor ontwikkelingslanden (FMO) a)	24,2	4,7	18,6	3,0	22,0	3,2	27,0	3,4
6. Apparaatskosten	7,3	1,4	8,5	1,4	10,0	1,4	11,0	1,4
7. Reserve	—	—	5,3	0,9	6,0	0,9	14,0	1,8
TOTAAL VIA SCHATKIST	525,0	100,0	612,0	100,0	698,0	100,0	788,0	100,0

a) Exclusief leningen op kapitaalmarkt.

beschikbare bestedingsruimte. Wij kunnen ons niet voorstellen dat dit niet wordt gedaan. Waarom wordt dit in het meerjarenplan dan niet op een of andere wijze aangegeven?

4. Handelsbetrekkingen

In het kader van het verschuldingsprobleem van de ontwikkelingslanden wordt de noodzaak aan de orde gesteld van verruiming van de exportmogelijkheden van de ontwikkelingslanden. Over de maatregelen die Nederland zou kunnen treffen om een bijdrage hiertoe te leveren, wordt echter met geen woord gerept. Gezien enkele belangrijke gebeurtenissen in het afgelopen en het komende jaar, UNCTAD-II en vernieuwing van het Associatieverdrag van Yaoundé, waarbij de vraagstukken van de handel van de ontwikkelingslanden een zeer grote rol spelen, mocht men in dit meerjarenplan toch wel iets over de rol van de handel in het kader van de ontwikkeling verwachten. Echter, Yaoundé wordt niet genoemd en UNCTAD-II alleen in verband met de omvang van de hulp. Wat voor maatregelen denkt de Nederlandse regering te treffen om bij te dragen aan exportvergroting van ontwikkelingslanden? Ook het standpunt van Nederland bij de Associatievernieuwing wordt op geen enkele manier aan de orde gesteld.

5. UN Capital Development Fund (UNCDF)

Hoewel het UNCDF reeds bijdragen heeft ontvangen van een aantal deelnemende ontwikkelingslanden en een bijdrage van Nederlandse zijde als een memoriepost op de begroting voor 1968 is opgevoerd, houdt het meerjarenprogramma hiermee op geen enkele manier rekening.

SAMENSTELLING

Het overzicht van het meerjarenprogramma, waaraan wij in tabel 1 een procentuele verdeling naar verschillende categorieën van ontwikkelingshulp hebben toegevoegd, doet vermoeden dat er in de komende drie jaar weinig in het Nederlandse beleid zal veranderen. De uitbreiding van elk onderdeel loopt min of meer parallel aan de verhoging van het totaalbedrag. Aangezien de meeste van de in de tabel genoemde categorieën uit een belangrijk aantal programma's zijn opgebouwd is het

echter mogelijk dat binnen elk van deze categorieën verschuivingen zullen optreden⁶. Het is daarom jammer dat geen verdere uitsplitsing wordt gegeven. Deze moet wél bestaan gezien de vrij exacte bedragen die voor alle categorieën worden genoemd. Bovendien zijn een aantal meerjarenverplichtingen bekend (o.a. IDA, Bijdragen aan Ontwikkelingsplannen van Suriname en de Nederlandse Antillen). Is het gebrek aan detaillering een nadeel voor de beschouwer, voor het regeringsbeleid levert de opsplitsing van de begroting in slechts een klein aantal posten het voordeel op van een grotere wendbaarheid.

Tenslotte betreuren wij het dat de effecten van de samenstelling en van de regelmatige stijging van de omvang van de ontwikkelingshulp op de Nederlandse economie niet bij het meerjarenprogramma zijn uitgewerkt. Aan de hand van de berekeningen van het CPB in de nota *Varianten voor de ontwikkelingshulp door de overheid* (oktober 1967) zou een kwantitatieve benadering van deze effecten van het driejarenplan zonder moeite kunnen worden gegeven.

Het meerjarenplan constateert slechts dat een stijging van de ontwikkelingshulp „een zeker negatief effect” heeft op de Nederlandse economie. De in het meerjarenplan voorgestelde bedragen zijn iets lager dan de laagste hypothesen die het CPB hanteert. Gezien de vrij geringe effecten die het CPB op basis van deze hypothesen heeft berekend (zie tabel 4 in de CPB-nota) zal het een en ander wel meevallen. Naar onze overtuiging heeft de minister in dit opzicht de kans gemist om duidelijk aan te geven hoe gering dat „negatief effect” voor onze nationale economie is!

DE OMVANG

De uitgaven voor de jaren 1969, 1970 en 1971 zijn zodanig geraamd dat, via geleidelijke verhogingen, in 1971 1% van het netto nationaal produkt aan ontwikkelingshulp kan worden uitgegeven. Een toezegging die globaal hierop neerkwam had de regering al eerder gedaan. Het nieuwe element is dat nu de absolute bedragen voor de drie jaren zijn gegeven.

Die 1% betekent een mijlpaal in de geschiedenis van de Nederlandse hulpverlening. Jarenlang hebben vele ijvervaarders voor hulp, waaronder vertegenwoordigers van

⁶ Zie ons artikel in *ESB* van 31 juli 1968.

TABEL 2.

*Totale netto overheidsuitgaven voor
ontwikkelingshulp
(in procenten van het nationaal inkomen)*

	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Nederland.....	0,59	0,32	0,35	0,44	0,55	0,62
Totaal DAC-landen	0,72	0,69	0,61	0,60	0,57	0,57

Bronnen: *Development Assistance Efforts and Policies 1967 Review en Development Assistance 1967 and Recent Trends*, beide uitgegeven door de OECD.

TABEL 3.

*Begrote en gerealiseerde uitgaven voor
ontwikkelingshulp
(in f. mln.)*

	Begroot 1	Gerealiseerd 2	(1-2) 3
1960	224	158	66
1961	241	205	36
1962	336	320	16
1963	233	131	102
1964	224	152	72
1965	300	197	103
1966	410	178 a)	232
1967	450	381 a)	60
Totaal 1960-1967	2.418	1.722	696

a) Vermoedelijke uitkomsten.

Bronnen: Rijksbegrotingen; CBS: Statistiek der Rijksfinanciën, 1963-1968

NOVIB en een aantal parlementsleden, er steeds maar weer vergeefs op aangedrongen. In de nota-Bot werd weliswaar al aangekondigd dat de regering de 1% in de jaren zeventig hoopte te bereiken, maar daar werd angstvallig vermeden om het jaar te noemen en het absolute bedrag te schatten. Nederland is nu, voor zover wij weten, het enige land dat zich verbonden heeft deze 1%-norm als richtsnoer te hanteren. Evenals ieder ander die gelooft in het belang van ontwikkelingshulp juichen wij dit toe, temeer daar Nederland in het verleden niet zo'n vreselijk goed figuur heeft geslagen met de omvang van de verstrekte hulp. Kijken we naar de cijfers in tabel 2, dan blijkt nl. dat het percentage van het nationaal inkomen dat Nederland aan ontwikkelingshulp heeft uitgegeven in de jaren 1962-1966 steeds lager was dan het gemiddelde van de 15 donorlanden, lidstaten van het Development Advisory Committee van de OECD. Alleen in 1967 kwam Nederland uit boven het, lage, gemiddelde van 0,57%.

De aanvaarding van de 1%-norm lijkt dus een stap in de goede richting. De betekenis ervan wordt echter aanzienlijk gereduceerd wanneer we ons er goed rekenschap van geven dat het om *ramingen* gaat en niet om werkelijke uitgaven.

Een vergelijking van begrote en gerealiseerde uitgaven voor de Nederlandse ontwikkelingshulp sinds 1960 leert ons nl. dat *de uitgaven aanzienlijk lager zijn dan de ramingen* (zie tabel 3). Tengevolge daarvan is in de loop der jaren een formidabel bedrag aan overheidsmiddelen bestemd voor ontwikkelingshulp in feite *niet* daaraan besteed. Uit tabel 3 blijkt dat in de loop van de desbetreffende acht jaren de niet bestede ontwikkelingshulp maar liefst f. 696 mln. bedraagt, hetgeen neerkomt op 29% van het totaal der begrote bedragen!

(Slot op blz. 1075)

De economie van

De preadviezen 1968 van

Nadat de Vereniging voor de Staathuishoudkunde zich in afgelopen jaren heeft beziggehouden met de groei van onze economie en van onze spaarpot, met de hoogte van onze huur en van ons pensioen, staat dit jaar een zaak op ons programma die voor de burger nog belangrijker is, namelijk de opvoeding van volgende generaties.

Als men zich in Nederland met onderwijsvraagstukken bezighoudt, dan moet het blijkbaar ook maar meteen grondig. Dat geldt niet alleen voor de wetgever, het geldt ook voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde. Een vijftal preadviseurs van groot gezag behandelde in vier preadviezen de economie van het onderwijs op een wijze die over de grote lijnen van dit onderwerp weinig ongezegd laat¹.

Er heeft een zekere werkverdeling tussen de preadviseurs plaatsgevonden. De heer *L. Emmerij* heeft de vraagstukken van onderwijspolitiek en -programming tot uitgangspunt gekozen. *Prof. M. Frank* heeft aan de hand van buitenlandse literatuur enkele begrippen aangaande de maatschappelijke-opbrengstzijde van het onderwijs behandeld. *Drs. O. F. Staleman* heeft de aandacht gericht op de interne efficiency van het onderwijs. *Prof. P. de Wolff en Drs. R. Ruiters* tenslotte geven een kritische beschouwing van de methoden ter bepaling van de betekenis van het onderwijs voor de economische voortbrenging; tevens hebben deze schrijvers een prognose gemaakt van de ontwikkeling van het onderwijs in de komende jaren.

VIER METHODEN

Aan het preadvies van Emmerij kan de volgende indeling worden ontleend naar wegen waarlangs de economen hun speurtochten naar de onderwijs-economie hebben ondernomen.

- a. een concentratie op de kostenzijde van het probleem;
- b. een verdergaande richting, namelijk een bestudering van zowel de kosten- als batenzijde van het probleem;
- c. de zgn. „manpower approach” of beroepsstructuurprognose-methode: een complete en complexe raming van de beroeps- en onderwijsstructuur van de totale en actieve bevolking, die het onderwijssysteem op alle niveaus en in alle takken omvat;
- d. de zgn. „voie royale”, die poogt het residu van de macro-economische produktiefunctie te ontleden in de causale componenten.

Aan de hand van de preadviezen zullen wij elk van deze methoden nader bezien.

A. DE KOSTENZIJDEN VAN HET PROBLEEM

Aan de kostenzijde wordt aandacht besteed door alle preadviseurs. Teneinde de orde van grootte aan te geven

het onderwijs

de Vereniging voor de Staathuishoudkunde

enige cijfers betreffende de onderwijsuitgaven. In de periode 1950-1965 zijn de onderwijsuitgaven om de vijf jaar ongeveer verdubbeld. Momenteel wordt ca. f. 6 mrd. aan onderwijs besteed. In 1950 bedroegen de overheidsuitgaven voor onderwijs ongeveer 3% van het netto nationaal inkomen tegen marktprijzen, thans ruim 7%. De rijksuitgaven voor onderwijs in procenten van de totale rijksuitgaven stegen van 7% in 1950 tot circa 22% momenteel. Een veelheid van oorzaken heeft tot deze stijging bijgedragen, die (naar Staleman) zijn te verdelen in een drietal categorieën:

- a. de toegenomen deelname aan het onderwijs;
- b. een verhoging van het voorzieningsniveau;
- c. de toenemende overheidsfinanciering.

Wat moet begrepen worden onder de onderwijsuitgaven? „Deze ogenschijnlijk banale vraag roept nochtans een reeks theoretische en praktische problemen op die tot op heden geen voldoende oplossing kregen” (Frank, blz. 70, 71). In ieder geval behoren er toe de exploitatie-uitgaven van het onderwijs, waarbij vanwege de arbeidsintensiteit de salarissen een belangrijke rol spelen, en de onderwijsinvesteringen. De problemen ontstaan zodra rekening gehouden wordt met het *gederfde inkomen*. Behoort dit tot de kosten van het onderwijs? Emmerij rekent het er toe. Frank, en De Wolff en Ruiter wijzen er op dat het verschil maakt of men deze zaak op individueel dan wel op nationaal vlak bekijkt.

Op *individueel* vlak zal de student bij het vaststellen van de reële kosten rekening willen houden met het gederfde inkomen, dat gemeten kan worden aan de hand van de beloning die toekomt aan jonge mensen van zijn leeftijd die reeds aan het actieve leven deelnemen. De Wolff en Ruiter willen dan echter met de kosten van levensonderhoud geen rekening meer houden aangezien het gederfde inkomen in de calculatie is opgenomen en omdat deze kosten gemaakt moeten worden, onverschillig of men een inkomen geniet dan wel studeert (blz. 124). Frank lijkt geneigd de kosten van levensonderhoud er desondanks toch bij te willen tellen (blz. 71). Nog moeilijker wordt het wanneer men het probleem op *nationaal* vlak wil bekijken. Frank stelt: „Voor het individu is het gemis aan inkomen een psychologische kost waarmee evenwel moeilijk rekening gehouden kan worden op nationaal vlak” (blz. 71). Frank concludeert: „Het schijnt dan ook niet juist te zijn bij de werkelijke, door een bepaalde keuze veroorzaakte kosten, het inkomen te voegen dat niet getrokken werd ingevolge het verzaken aan een andere mogelijke activiteit” (blz. 71). In de analyse van G. S. Becker voor de Verenigde Staten (door Frank en door De Wolff en Ruiter vermeld) wordt echter ook bij de berekening van het sociaal-economisch rendement het gederfde inkomen tot de kosten gerekend. Het is bij De Wolff en Ruiter niet

expliciet duidelijk of zij op het nationale vlak met het gederfde inkomen rekening hebben gehouden. Wij vermoeden van niet. Wel hebben zij bij het wetenschappelijk onderwijs en het semi-hoger onderwijs op het private vlak rekening gehouden met negatieve kosten in de vorm van een additioneel inkomen dat tijdens de studie genoten wordt.

Een verdere moeilijkheid doet zich voor bij de vaststelling van de kosten van het wetenschappelijk onderwijs, namelijk het onderscheid in onderwijs- en onderzoeksuitgaven. Het blijkt kwantitatief van niet geringe betekenis te zijn. De Wolff en Ruiter bepalen het aandeel van het wetenschappelijk onderzoek in de kosten voor de B-faculteiten op 50% en voor de A-faculteiten op 30% (blz. 128). Bij de bepaling van de kosten per leerling/student is er dan nog het probleem of alle kosten alleen aan de geslaagden mogen worden toegerekend. De Wolff en Ruiter menen van niet. Uit het preadvies van Emmerij kunnen wij zien dat dit onderscheid voor het wetenschappelijk onderwijs van grote betekenis is. De kosten per student of per afgestudeerde verschillen aanmerkelijk.

Wij willen deze korte opmerkingen over de kostenzijde besluiten met te vermelden dat Staleman duidelijk aangeeft dat het onderwijs een „rising cost industry” is, dat De Wolff en Ruiter een indicatie geven van de onderwijsuitgaven tot het jaar 2000 en dat bij een internationale vergelijking van de belangrijkste westerse landen naar het percentage van het nationale inkomen dat aan onderwijs wordt besteed Nederland een stabiele tweede plaats bezet.

B. DE KOSTEN-EN-BATEN-METHODE

In het preadvies van De Wolff en Ruiter is ruime aandacht besteed aan deze „cost-benefit”- ofwel „rate of return”-methode. De door ons bij de bespreking van de kostenzijde aangestipte problemen zijn vanzelfsprekend ook van belang bij de confrontatie van kosten en baten, waarvoor wij thans de aandacht vragen.

„In principe zijn de cost-benefit berekeningen eenvoudig. Uit de zo juist genoemde gegevens (een aantal onderzoekingen van het CBS over het verband tussen verdiend inkomen en leeftijd voor personen met uiteenlopende opleidingsniveaus, M. & M.) kan worden afgeleid hoe groot het totale inkomen is dat gemiddeld in de loop van het gehele leven zal toevloeien aan iemand die een bepaald type onderwijs heeft genoten en door dit bedrag te stellen tegenover de kosten, die voor het volgen van dit onderwijs zijn gemaakt kan inzicht worden verkregen in de rentabiliteit” (blz. 112).

Ondanks deze eenvoud doen zich tal van theoretische en statistische problemen voor. In navolging van De Wolff

¹ De economie van het onderwijs. Preadviezen van L. Emmerij, Prof. M. Frank, Drs. O. F. Staleman, Prof. P. de Wolff en Drs. R. Ruiter. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1968, 179 blz.

en Ruiter willen wij enkele van de theoretische problemen kort bespreken.

— De „cost-benefit”-methode postuleert een causale relatie tussen gevolgde opleidingsniveaus en inkomens. Men mag echter niet concluderen dat de inkomensverschillen uitsluitend door de opleiding worden veroorzaakt. Zowel Frank als De Wolff en Ruiter wijzen hier op het werk van E. F. Denison, die tot de conclusie komt dat slechts 60% van de geconstateerde inkomensverschillen aan de opleiding kan worden toegeschreven. Hierop zullen wij bij het toelichten van de produktiefunctie terugkomen. Ondanks het feit dat het tamelijk riskant is buitenlandse resultaten zonder meer toe te passen op Nederlandse verhoudingen, zoals De Wolff en Ruiter opmerken, komt het hen voor, dat een percentage van 60 een ruwe indruk geeft van de orde van grootte van het aandeel van het onderwijs in de geconstateerde inkomensverschillen en als zodanig hanteren zij het bij de discussie van de resultaten.

— De „cost-benefit”-methode neemt het verdiende inkomen als grondslag voor de baten die uit het volgen van de opleiding voortvloeien. Deze handelwijze is beter gemotiveerd op het privaat-economische vlak dan op het sociaal-economische. In het laatste geval dient wel degelijk de vraag gesteld te worden of het inkomen een juiste maatstaf is voor de bijdrage die de ontvanger ervan tot het maatschappelijke produkt heeft geleverd (blz. 113). Het verwijzen naar een gelijkheid tussen marginale produktiviteit en beloningsvoet lost dit vraagstuk niet op, maar voert eerder een nieuwe veronderstelling in. Frank gaat op blz. 80 uitgebreid in op deze problematiek. Er is volgens De Wolff en Ruiter toch een argument dat het hanteren van de veronderstelde gelijkheid tussen grensproduktiviteit en beloningsvoet minder aanvechtbaar maakt, maar daar is dan weer de hypothese voor nodig van een naar maximale winst strevende ondernemer. De zich van de beperkte houdbaarheid hiervan bewust zijnde preadviseurs baseren zich voor hun analyse niettemin op het verdiende inkomen.

— In hoeverre dient het onderwijs als investering dan wel als consumptie opgevat te worden? De Wolff en Ruiter wijzen er op dat er in de recente wetenschappelijke discussies over de betekenis van het onderwijs een sterke neiging is juist het investeringsaspect te beklemtonen en om de uitgaven aldus op te vatten als investeringen in „menselijk kapitaal” (blz. 115). Tot dezelfde conclusie komt Frank die het begrip „human capital” en het ontstaan en de acceptatie daarvan uitgebreid schetst. Voor zover een deel van de onderwijsuitgaven als consumptie opgevat kan worden, dient dit bij de „cost-benefit”-analyse van de kosten te worden afgetrokken.

— Hoe dienen de externe effecten in aanmerking genomen te worden? „Het door een bepaalde persoon verworven onderricht kan de produktiviteit van een andere groep

personen beïnvloeden en langs deze weg onrechtstreeks het sociaal rendement van de opvoedingsuitgaven beïnvloeden” (Frank, blz. 74). De Wolff en Ruiter merken op dat voorshands elk gegeven ontbreekt voor een nadere precisering. Afgezien van deze niet op geld waardeerbare voordelen voor derden zijn er natuurlijk ook voor de genietter van het onderwijs zelf voordelen die niet in een bedrag zijn te vangen, zoals status en prestige. Daarmede zijn wij op het volgende probleem gekomen, namelijk:

— De „cost-benefit”-berekningen hebben alleen betrekking op in geld uitgedrukte of in geld waardeerbare kosten en baten.

De Wolff en Ruiter wijzen nog op een tweetal theoretische problemen bij de technische uitvoering van de berekeningen. In de eerste plaats is de keuze van de juiste disconteringsvoet een vraagstuk op zichzelf en ten tweede berusten de gegevens op een dwarsdoorsnede. Het gebruik ervan voor een beschrijving van een ontwikkeling in de tijd betekent dat impliciet wordt verondersteld dat de geconstateerde structuur zich in de loop van de tijd niet zal wijzigen (blz. 123). Ook Emmerij wijst op dit probleem (blz. 12).

De resultaten van de „cost-benefit”-analyse

Na deze problemen willen wij nog aandacht besteden aan de uitkomsten van de analyse, zoals die door De Wolff en Ruiter is uitgevoerd.

De „cost-benefit”-verhoudingen liggen veel gunstiger bij de privaat-economische dan bij de sociaal-economische berekening. Zij blijken over de gehele linie ongeveer twee maal zo hoog te zijn, met een uitzondering bij het technisch-wetenschappelijk onderwijs. Een tweede belangrijk punt is dat de „cost-benefit”-verhouding bij de ambtenaren weinig afwijkt van die der niet-ambtenaren, behalve bij de vergelijkingen waarin het wetenschappelijk onderwijs voorkomt. Wellicht het meest opvallende van de cijfers is (zo stellen De Wolff en Ruiter) de grote mate van overeenstemming van de waarden van de „cost-benefit”-verhouding binnen een zelfde categorie. Voor de employés liggen alle uitkomsten bijvoorbeeld bij de sociaal-economische berekening tussen 2,31 en 3,95, bij de privaat-economische berekening is het interval 5,16-6,48. De cijfers geven verschillende waarden weer van v , de eigenlijke „cost-benefit”-verhouding, die aangeeft hoeveel maal de gemaakte investering wordt terugontvangen (bij deze cijfers is nog geen rekening gehouden met de correctie van 60% à la Denison).

Het grote verschil tussen de „private rate of return” en de „social rate of return” geeft Emmerij aanleiding zich af te vragen of dit geen consequenties dient te hebben voor de financiering van het onderwijs en met name van het hoger onderwijs (blz. 48).

De Wolff en Ruiter komen nu tot het berekenen van rentabiliteitspercentages. Deze hebben dezelfde kenmerken

(I.M.)

§ N.V. SLAVENBURG'S BANK §

als de „cost-benefit“-verhoudingen, te weten hogere rentabiliteit bij privaat-economische dan bij sociaal-economische beschouwingswijze en hogere rentabiliteit bij de wetenschappelijk-onderwijsopleidingen voor employés dan voor ambtenaren en tenslotte een grotere gelijkmatigheid der rentabiliteitscijfers voor de verschillende alternatieven. In verband met de problemen die aan de berekeningen verbonden zijn, concluderen De Wolff en Ruiter dat de gevonden cijfers toch eerder onderschat dan overschat zijn.

De Wolff en Ruiter vermelden dan een studie van G. S. Becker over de Verenigde Staten (Frank noemt dit onderzoek ook), waarin voor investeringen in vaste activa door het gehele bedrijfsleven van de Verenigde Staten tot een rendementspercentage van 12% vóór en 7% ná belastingaftrek geconcludeerd wordt. Zij stellen: „De orde van grootte lijkt ook voor de Nederlandse verhoudingen redelijk” (blz. 136). Op grond van een dergelijk cijfer zou men tot de conclusie kunnen komen dat de sociaal-economische rendementen van het onderwijs lager liggen dan die van de investeringen in vaste activa (ca. 7% tegen ca. 12%), terwijl de verhoudingen in de privaat-economische sfeer juist andersom liggen (ca. 10% tegen ca. 7%).

Daaruit volgt de belangrijke conclusie: „Gaat men er van uit dat de overheidspolitiek afgestemd dient te worden op de sociaal-economische aspecten dan zou het op dit moment wenselijk zijn de kapitaalgoederenvoorraad in vaste activa sneller en zeker niet langzamer te laten groeien dan het 'human capital'. In ieder geval ziet het er niet naar uit dat er op dit ogenblik sprake zou zijn van een relatieve onderinvestering in onderwijs” (blz. 136-137). Ook Frank komt op grond van de analyse van G. S. Becker tot deze conclusie: „Gelet op de ruwe schattingen mag het verschil van 1% tussen de twee rendementen in geen geval een verhoging van de uitgaven van het hoger onderwijs ten koste van de investeringen in stoffelijk kapitaal rechtvaardigen” (blz. 76). Voorwaar een belangrijke conclusie. Opgemerkt dient hier te worden dat de rentabiliteit van het onderwijs niet mag worden verward met het numeriek rendement. Het numeriek rendement is niet meer dan een relatie tussen ingeschreven en geslaagde leerlingen. De preadviezen van Emmerij en Staleman bevatten hierover interessant materiaal.

De Wolff en Ruiter stellen nog eens: „In ieder geval lijkt er weinig reden om onder de huidige omstandigheden te vrezen voor een relatieve onderinvestering in deze vormen (gedoeld wordt op het voortgezet onderwijs, M. & M.) van onderwijs” (blz. 138). De Wolff en Ruiter zien deze conclusie gesteund door het rapport van de commissie-Dalmulder waarin de behoefte aan academici in de komende jaren geschat wordt. Daarmede komen wij op wat Emmerij de derde benaderingswijze noemt, namelijk de zgn. „manpower approach”.

Wij zouden deze paragraaf niet willen besluiten zonder gewag te maken van de opmerkingen van Emmerij over de „rate of return“-methode. Naar zijn mening legt die methode misschien teveel nadruk op de huidige inkomensverhoudingen. De „private rate of return” acht Emmerij van belang als element ter verklaring van de sociale vraag naar onderwijs en tenslotte meent hij dat de „rate of return“-methode van groot belang is voor vergelijkende kostenanalyses van verschillende opleidingen (blz. 12).

C. DE ZGN. „MANPOWER APPROACH” OFWEL BEROEPSSTRUCTUURPROGNOSE-METHODE

Emmerij besteedt uitgebreid aandacht aan deze methode.

De beroepsstructuurprognose-methode en de „rate of return“-methode ziet Emmerij als tegenovergestelde (extreme) wijzen van aanpak. Emmerij schetst de structuurprognose-methode als volgt. Men tracht het verband tussen de ontwikkeling van onderwijs en economie te kwantificeren door middel van een raming van de toekomstige beroeps- en onderwijsstructuur van de arbeidende bevolking. Deze analyse is tot nu toe toegepast in een prijzenloos Leontief-type universum waarin de verschillende beroeps- en/of onderwijsgroepen, impliciet of expliciet, worden beschouwd als technische coëfficiënten. Dat wil zeggen het aantal personen met bepaalde kwalificaties nodig voor de produktie van een bepaalde eenheid goederen wordt berekend volgens „technologische” en „complementaire” maatstaven, zonder rekening te houden met de prijs (salaris) die voor deze persoon betaald moet worden (blz. 10).

Emmerij stelt dat de vraag, of deze mensen, gezien hun aanbod, ook werkelijk allemaal tegen geldende renumera-ties geabsorbeerd worden, of dat zij in het licht van de huidige prikkels in de arbeidsmarkt ooit de „vereiste” studierichtingen zullen kiezen, niet te berde komt bij deze methode.

De huidige beroepsstructuurprognoses schenken geen, of bijna geen, aandacht aan de differentiële salarisstructuur, en evenmin aan de heersende prikkels in de arbeidsmarkt in het algemeen. Het is in deze zin dat Emmerij tot het belangrijke onderscheid komt tussen economische behoeften (technologisch gezien) en de economische vraag (zoals die zich uitdrukt op de arbeidsmarkt) aan gekwalificeerd personeel.

Wanneer de beroepsstructuurprognose niet samengaat met een arbeidsmarktonderzoek in wijde zin, hangt zij volkomen los in de lucht. Men kan dan immers niet aantonen welke maatregelen genomen moeten worden om de mensen ertoe te brengen, ten eerste bepaalde onderwijstakken te kiezen en ten tweede vooral ook om daarna in bepaalde beroepen te treden, die volgens de „manpower planner” de hoogste prioriteit hebben voor de economische ontwikkeling van het land (blz. 11). Emmerij concludeert dat de beroepsstructuurprognose-methode die de salarissen volkomen terzijde schuift niet realistisch genoemd mag worden, temeer daar deze ook niet lang stilstaat bij de implicaties voor wat betreft de kosten. De methode moet dan ook aangevuld worden met een onderzoek aangaande de prikkels, die bestaan op de arbeidsmarkt en in de maatschappij in het algemeen (blz. 12).

D. ONDERWIJS GEÏNTEGREERD IN DE PRODUKTIEFUNCTIE: EEN „VOIE ROYALE”

Tenslotte kan men trachten de doeltreffendheid van het onderwijs te meten met behulp van de *macro-economische produktiefunctie*. De omvang van het maatschappelijk produkt wordt in dat verband, zowel in totaliteit als marginaal gezien, afhankelijk gedacht van de aanwending van personele en materiële produktiemiddelen. Statistisch onderzoek heeft uitgewezen dat omvang van de produktie en groei ervan niet volledig kunnen worden verklaard uit de gebruikte hoeveelheden arbeid en kapitaal. Er is een residu van grote of kleine omvang, dat dan maar wordt toegeschreven aan factoren als technologische vooruitgang, onderwijs en dergelijke.

Het residu kan natuurlijk worden geanalyseerd los van de andere produktiefactoren. Fraaier is evenwel de aanpak die Emmerij schetst (blz. 13-14) en waarbij op drieërlei

niveau substitutie tussen produktiemiddelen mogelijk is. Er kunnen in de eerste plaats vaste beroepscoëfficiënten zijn, die een verband aangeven tussen arbeid van een bepaalde soort en een bepaalde produktietaak. Er kan in de tweede plaats gedacht worden aan beroepscoëfficiënten, die variëren op grond van veranderingen in het aanbod van gekwalificeerd personeel. Tenslotte is er dan, ondanks het bestaan van vaste beroepscoëfficiënten, een variatie in het opleidingsprofiel denkbaar. De onderwijspolitiek kan op de feitelijke substitutiemogelijkheden worden afgestemd.

De invloed van het onderwijs op de groei is reeds een aantal malen voorwerp van onderzoek geweest. Frank verwijst naar het werk van onder meer Th. W. Schultz en E. F. Denison. Met name Denison komt eveneens uitgebreid ter sprake in het preadvies van De Wolff en Ruiter. Th. W. Schultz heeft zich bepaald tot gegevens met betrekking tot de Verenigde Staten en over de periode 1929-1957. Uitgaande van een constant veronderstelde beloningsverhouding van arbeid en kapitaal en met behulp van de gegeven groei van het nationale produkt is de ontwikkeling van de totale loonsom in de tijd af te leiden. De ontwikkeling van de loonsom die uitsluitend gevolg zou zijn van de stijging van de bevolking (bij gelijkblijvende beloningsvoet) is ook bekend. Het verschil tussen beide sommen is het residu. Resterend te ramen het aandeel dat het onderwijs heeft gehad in de totstandkoming van het residu. Daartoe wordt een schatting gemaakt van de stijging van het intellectueel kapitaal van de Verenigde Staten in de overeenkomstige periode en van het gedeelte daarvan dat de op grond van de bevolkingsaanwas normale stijging overtreft. Door op de laatstbedoelde stijging afzonderlijke rendementspercentages van de onderwijsuitgaven toe te passen meent Schultz eenderde tot tweederde gedeelte van het residu in de produktiefunctie te kunnen verklaren uit de onderwijsinspanning. Frank heeft nogal wat bezwaren tegen de gevolgde methodiek (blz. 79).

Bekende studies over de relatie tussen onderwijs en groei zijn gemaakt door E. F. Denison, die zich zowel op Amerikaanse als op internationale gegevens baseert. Denison is van mening dat de gemiddelde inkomensverschillen tussen groepen personen met verschillend onderwijsniveau een maatstaf vormen voor het verschil in produktieve bijdrage van de ene groep ten opzichte van de andere. Zoals reeds eerder vermeld meent Denison slechts 60% van de verschillen tussen de beschouwde inkomens aan onderwijs te mogen toeschrijven. Gemeten aan de hand van een bepaalde kwantiteitsindex geeft de ontwikkeling van het gemiddelde loon van een arbeider in de loop van de tijd de verandering weer van de produktiviteit, die wordt

toegeschreven aan het aantal jaren onderwijs. De kwaliteitsverbetering moet dan nog worden vermenigvuldigd met het relatief aandeel van de desbetreffende produktiefactor in de nationale produktie om de invloed van de factor onderwijs op de groei te verklaren. Onderwijs zou op grond van die berekening in de periode 1950-1952 voor 15% van de groei van het Amerikaanse nationale inkomen verantwoordelijk zijn geweest en voor 5% van het Nederlandse. Intussen is de methodiek van Denison niet onaangetast gebleven. Aan de methode kleefde het reeds hierboven door ons besproken bezwaar van een veronderstelde gelijkheid tussen grensproduktiviteit en beloningsvoet. Een ander bezwaar is dat de methode de bijdrage van de factor kapitaal onvoldoende tot recht laat komen en daardoor de omvang van het nog te verklaren residu overschat. Deze mening is naar voren gebracht door D. W. Jorgenson en Z. Griliches. Ook De Wolff en Ruiter onderschrijven, met de nodige reserves, die mening en trekken daaruit de conclusie dat een analyse à la Denison — hoe interessant ook van opzet — voorshands nog onvoldoende nauwkeurige resultaten oplevert om praktisch bruikbaar te zijn (blz. 146).

De gereleveerde bedenkingen tegen de hierboven kort samengevatte onderzoeken van Schultz en Denison beletten Frank niet, economen aan te moedigen in deze richting van analyse door te gaan en te trachten tot een verantwoord opnemen van de factor onderwijs in een macro-economische produktiefunctie te geraken.

SLOT

In het bovenstaande hebben wij gepoogd door middel van een dwarsdoorsnede enkele facetten uit de preadviezen te belichten. Wij zijn ons ervan bewust daarbij lang niet volledig te zijn geweest. Met name aan het preadvies van Staleman is relatief weinig aandacht besteed; dit houdt echter geen negatief oordeel over diens bijdrage in.

Wanneer wij proberen een conclusie te trekken uit het grote geheel, dan kunnen wij constateren dat de preadviseurs de problematiek van de economie van het onderwijs bijzonder duidelijk hebben gesteld. Maar ook dat (zoals trouwens alle preadviseurs benadrukken) nader onderzoek zeer gewenst is. *Het beschikbare materiaal is namelijk nog te onvolledig om de basis te kunnen vormen voor een geheel afgeronde theoretische benadering en te onvolledig ook voor een genoegzame fundering van het onderwijsbeleid.*

J. J. Meltzer
Th. A. J. Meys

(I.M.)

De kosten van volksgezondheid

Een proeve van internationale vergelijking

In het kader van de Regeringspolitiek wordt o.a. ruimschoots aandacht geschonken aan de financiële offers, welke het Nederlandse volk zich getroost tot behoud of herstel van de individuele gezondheid der burgers en van de volksgezondheid in het algemeen.

Een waardevolle bijdrage tot het inzicht in dat kostenpeil, gedifferentieerd o.a. naar de uiteindelijke kosten dragers, wordt geleverd door de om de vijf jaar verschijnende bekende CBS-publikatie *Kosten en financiering van de Gezondheidszorg in Nederland* (1953, 1958 en 1963). Daarin wordt bij de afgrenzing van het terrein van de gezondheidszorg uitgegaan van het standpunt, dat „die activiteiten, waarbij de arts als deskundige het handelen bepaalt, tot de gezondheidszorg behoren”. Hiervan uitgaande rekent men tot de gezondheidszorg verschillende vormen van preventieve zorg (onderzoek van drinkwater op consumptieve deugdelijkheid, keuring van levensmiddelen, bevordering van de hygiëne van bodem, water en lucht, preventie van verschillende ziekten, preventieve zorg voor bepaalde leeftijds- en bevolkingsgroepen), van curatieve zorg (behandeling door artsen, verpleging in inrichtingen van gezondheidszorg, diensten van wijk- en particuliere verpleegsters, medische revalidatie, ziekenvervoer, specifieke behandeling en verpleging van lijdende aan allerlei aandoeningen en van omschreven bevolkings- of leeftijdsgroepen), de opleiding van beoefenaren van medische of paramedische beroepen en het medisch-wetenschappelijk onderzoek. Deze opsomming is niet uitputtend of exact, maar geeft toch een goede indruk van het terrein, dat vermelde Nederlandse publikatie bestrijkt.

Teneinde een indruk te geven van de omvang van de middelen, welke met de zorg voor de volksgezondheid gemoeid zijn, moge dienen dat de kosten daarvoor in één jaar (1963) hebben bedragen f. 2.400 mln., op welk bedrag in 1960 de totale kosten van het *gehele* Deltaplan werden geraamd. Ook blijkt uit bovenvermelde publikatie (blz. 26) dat macro-economisch gezien het Nederlandse volk aan zijn gezondheid in 1963 nog ruim f. 100 mln. méér uitgaf dan aan woninghuur (incl. waterverbruik). Men kan zich natuurlijk op het standpunt stellen dat voor ieders en ons aller gezondheid — die ook afgezien van humanitaire aspecten voor onze produktiekracht en dus voor onze economie van grote betekenis is — geen offer te groot is. Doch dit is een standpunt dat een Regering, die ook allerlei andere kostbare voorzieningen moet treffen, dus prioriteiten moet stellen en belangen moet afwegen, vanzelfsprekend niet kan delen. De Regering heeft aan de Centrale Raad voor de Volksgezondheid advies gevraagd inzake planning en programmering van de gezondheidsdiensten. Daarbij heeft kennelijk de gedachte voorgezet dat bij een goede planning een efficiënt apparaat ontstaat, waardoor met de geringst mogelijke kosten wordt gewerkt.

Voor de verdieping van het inzicht in het kostenvraagstuk kan ook de *internationale kostenvergelijking* dienen. In het nu volgende worden daartoe enige pogingen gewaagd.

TOTALE UITGAVEN

Niet in alle landen bestaat communis opinio over de afgrenzing van het begrip volksgezondheid. Internationale kostenvergelijking is dus veelal slechts van waarde, wanneer zij geschiedt niet vanuit één land, maar onder auspiciën van een internationale organisatie, die zorgdraagt dat overal dezelfde vormen en takken van zorg in de kosten-cijfers worden opgenomen, waardoor vergelijkbaarheid redelijk is gewaarborgd. Dat heeft als schaduwzijde, dat deze moeizame cijferverzameling en rangschikking zeer tijdrovend is, zodat dergelijk internationaal vergelijkbaar cijfermateriaal zelden recent is. Dat de kosten vrijwel overal stijgen valt te verklaren uit:

- stijging van de prijzen van goederen en diensten, die samen de gezondheidszorg vormen;
- kwaliteitsverbetering van deze goederen en diensten;
- bevolkingstoename;
- toeneming van de medische consumptie.

Teneinde de prijsbeweging te neutraliseren, worden de totale kosten van de gezondheidszorg veelal gerelateerd aan het bruto nationaal produkt of het netto nationaal inkomen.

TABEL 1.

Uitgaven wegens gezondheidszorg (in % van het bruto nationaal produkt)

	Verenigde Staten	Engeland en Wales	Zweden	Nederland
1928	3,6			
1940	4,1			
1949	4,7	3,7		
1951		3,5		
1953		3,4	4,5	3,82
1955	4,8	3,3		
1956			4,9	
1957	5,3			
1958	5,2	3,4	5,2	4,34
1959				
1960	5,4			
1961	5,7	4,0 a)		
1962			4,9	
1963	5,9		4,51	4,97
1964	6,0			

a) Inclusief Schotland en Noord-Ierland.

Bron: R. J. H. Kruisinga, *ESB*, 24 mei 1961, aangevuld met behulp van *Social Security Bulletin*, oktober 1965 en januari 1966, alsmede Brian Abel-Smith: *An international study of health expenditure*, Genève 1967, tabel 6.

Uit tabel 1 valt te concluderen, dat Nederland zeker geen uitschieter is, doch een tussenpositie inneemt tussen Engeland en de Verenigde Staten en dat de Westeuropese landen over het algemeen een geringer deel van de nationale middelen besteden ten behoeve van de volksgezondheid

dan de Verenigde Staten van Noord-Amerika. De zich daar duidelijk voordoende langdurige en ononderbroken stijgende tendens, ook uitgaande van een iets hoger niveau, is bij de hier in ogenschouw genomen Westeuropese landen niet zo duidelijk.

Behalve de absolute hoogte van de bedragen, welke overheid en burger tezamen voor de gezondheidszorg in ruime zin uitgeven (en eerder is aangegeven hoe pluriform de moderne gezondheidszorg is), gerelateerd aan het bruto nationaal produkt, kan men ook de mate van stijging nagaan van de consumptieve bestedingen van de lagere plus centrale overheid op het terrein van de gezondheidszorg, eveneens in ruime zin (voor de exploitatie van ziekenhuizen en andere gezondheidsinstellingen en -diensten en de verstrekkingen in natura van de overheid in het kader van een algemene gezondheidsdienst), en de lopende inkomensoverdrachten aan particuliere huishoudingen en particuliere instellingen, werkzaam op het terrein van de volksgezondheid (d.w.z. tegemoetkomingen bij ziekte en bevalling, subsidies aan ziekenhuizen, sanatoria e.d.). Dit is voor een aantal landen, berekend per hoofd van de bevolking en na eliminering van de geldontwaarding met behulp van de stijging der kosten van levensonderhoud (zie tabel 2).

Op Groot-Brittannië en Australië na, is van de stijgingen in alle overige landen, waar het gaat om de consumptieve bestedingen der overheid, die in Nederland het geringste geweest in de periode 1958-1963.

PARTICULIERE BESTEDINGEN

Bepaalt men zich tot de hoogte der particuliere bestedingen voor gezondheidszorg dan krijgen we het beeld van tabel 3. Het gaat hierbij om uitgaven voor de aankoop van medische en farmaceutische produkten, artsenhonoraria, verpleegstershonoraria, premies van particuliere ongevallen- en ziektekostenverzekeringsinstellingen, kosten van ziekenhuisverpleging e.d. Blijkens laatstvermelde tabel vertoont slechts Noorwegen een geringere stijging dan Nederland en hebben de door particulieren aan gezondheidszorg bestede bedragen in vijf landen een (veel) sterkere stijging dan in ons land ondergaan.

Een zuiverder vergelijking ontstaat uiteraard, wanneer uit de cijfers van tabel 3 de bevolkingstoename wordt geëlimineerd door omrekening der bedragen per hoofd van de bevolking. Door van de aldus berekende particuliere bestedingen per hoofd van de bevolking in prijzen van 1957/59 indexcijfers te berekenen ontstaat een zeer bevredigend inzicht in de mate van kostenstijging (tabel 4). Deze cijfers leveren een frappant resultaat op. Van de zeven vergeleken landen is de mate der reële stijging van de particuliere bestedingen voor volksgezondheid in Nederland over het tijdvak 1953-1964 het geringst geweest. Toch moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid, dat de afwenteling dier kosten van de burger op de gemeenschap in ons land in die periode sterker geweest is dan elders.

KOSTEN ZIEKENHUISOPNAME

Een geheel andere internationale benadering is uit te gaan van een bepaalde tak van zorg, zoals in tabel 5 de hospitalisatie, en de kosten daarvan, per patiënt te relateren aan het uurloon van een industriële werknemer. Uit de onder tabel 5 opgenomen bronvermelding is wel duidelijk dat het hier niet gaat om de gemiddelde kosten van de gemid-

TABEL 2.

Consumptieve bestedingen (1) en inkomensoverdrachten (2) overheid t.b.v. gezondheidszorg (bedragen in nationale munteenheid; voor 1963 nominale stijging geëlimineerd)

	1958	1963	Indexcijfer 1963 (1958 = 100)
Nederland (1)	40,40	53,58	133
Nederland (2)	85,12	119,79	141
Denemarken (1)	149,30	269,35	180
Denemarken (2)	62,65	134,06	214
Finland (1)	51,87	86,24	166
Finland (2)	—	—	—
Zweden (1)	211,08	309,24	135
Zweden (2)	—	—	—
Groot-Brittannië (1)	14,41	17,38	121
Groot-Brittannië (2)	2,94	4,99	170
Australië (1)	14,07	17,79	126
Australië (2)	11,26	15,79	140

Bronnen: CBS: *Kosten en financiering van de Gezondheidszorg in Nederland, 1959 en 1963*, *Year book of Labour Statistics (1966, I.L.O.)*, *National Accounts Statistics (1966, U.N.O.)*.

TABEL 3.

Particuliere bestedingen gezondheidszorg (marktprijzen 1957-1959, nationale valuta)

	1953	1964	Indexcijfer 1964 (1953 = 100)
Frankrijk (mrd.)	7,1 a)	16,8	237
Finland (mln.)	122 b)	252	207
Zweden (mln.)	589	1.172	199
Verenigd Koninkrijk (mln.)	22	37	168
België (mrd.)	13,3	22,1	166
Nederland (mln.)	840	1.260	150
Noorwegen (mln.)	373	538	144

a) Dit bedrag is herberekend in verband met het overschakelen in Frankrijk op een nieuwe reeks in 1958.

b) Dit bedrag is berekend door retrograde extrapolatie uit een reeks bedragen voor de jaren 1954 e.v.

Bron: *National Accounts Statistics (United Nations, 1964 en 1965)*.

TABEL 4.

Uitgaven particuliere bestedingen t.b.v. de volksgezondheid (per inwoner in prijzen van 1957/59 nationale valuta, afgerond)

	1953	1964	Indexcijfer 1964 (1953 = 100)
Frankrijk	167	349	209
Zweden	77	153	198
Finland	29	55	188
Verenigd Koninkrijk	0,43	0,68	158
België	1.512	2.345	155
Noorwegen	110	146	132
Nederland	80	103	130

Bronnen: *National Accounts Statistics (U.N.O. 1964 en 1965)* en *Compendium of Social Statistics (U.N.O. 1963)*.

TABEL 5.

Gemiddelde kosten ziekenhuisopname per „protected person”, gerelateerd aan uurloon industriële werknemer

	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Zweden	—	—	1,36	1,41	1,31	1,23
Zwitserland	5,45	5,48	5,34	5,20	4,91	4,77
Bondsrepubliek	10,06	10,12	10,12	10,26	10,33	11,08
Italië	7,93	8,31	9,11	11,09	11,90	11,94
Noorwegen	11,96	11,82	11,61	11,87	13,54	13,58
Nederland	15,58	14,71	18,21	17,78	16,58	17,29
Frankrijk	30,53	29,08	28,92	30,97	31,80	33,43
Engeland, Wales	34,53	34,13	34,50	34,75	34,71	—
Joegoslavië	—	—	—	45,28	44,82	49,21

Bron: „Volume and Cost of sickness, benefits in kind and cash”, *Bulletin of the International Social Security Association; XVIII*, januari 1965.

delde patiënt, maar per „protected person” (de man of vrouw, die onder een stelsel van sociale zekerheid valt), voor zover zij op ziekenhuisbehandeling én -verpleging betrekking hebben. Ook hierin blijkt Nederland weer een middenpositie in te nemen. Tabel 6 relateert dezelfde kosten aan het nationaal inkomen.

Dat de ziekenhuisverpleging in zeer veel landen een belangrijk aandeel uitmaakt van het totale pakket in de volksgezondheidssector van de sociale-zekerheidsstelsels, blijkt wel uit tabel 7.

Een afzonderlijke vergelijking hebben wij nog eens getroffen voor de kosten van ziekenhuisopname tussen Nederland en een land, dat ons in verscheidene opzichten cultureel en structureel nogal na staat, te weten Engeland. Terwijl men in ons land de ziekenhuisuitgaven veelal per verpleegdag uitdrukt, rekent men in Engeland meer met de kosten per ziekenhuisopname. Door de gemiddelde verpleegduur in Nederland te vermenigvuldigen met de ziekenhuisuitgaven per dag, c.q. het dagtarief, kan men ook voor Nederland de gemiddelde kosten per ziekenhuisopname berekenen. Voor beide landen was het verloop van deze kosten als weergegeven in tabel 8. Het verloop van de mate van stijging in Engeland en in Nederland wijkt sterk van elkaar af, zoals de indexcijfers tonen. Uit de absolute bedragen blijkt, dat Engeland en Nederland in 1959 ongeveer op eenzelfde niveau lagen, doch blijkens het verloop der indexcijfers is de stijging in Engeland aanzienlijk geringer geweest dan in Nederland. Voor een afdoende verklaring van dit verschil — er is slechts een indruk verkregen van deze kostenstijging in beide landen — zou een diepgaander analyse nodig zijn.

HET KWALITEITSASPECT

De kostenstijging behoeft in werkelijkheid nog geen prijsstijging voor Nederland te betekenen. Immers, de kwaliteit der ziekenhuisbehandeling en -verpleging in Nederland kan sedert 1959 zoveel sterker zijn gestegen, dat zij de kostenstijging meer dan compenseert. Is de kwaliteit van de medische dienstverlening in de Engelse ziekenhuizen bovendien niet méér toegenomen dan de kosten, dan valt uit de zoveel sterkere kostenstijging in Nederland niet zonder meer te concluderen, dat Nederland ten opzichte van Engeland sedert 1959 in een ongunstige positie is komen te verkeren. Vermoedelijk ligt de Nederlander voor zijn hogere uitgave en hogere kosten in een mooier en beter ingericht ziekenhuis dan de Engelsman, gezien de geringe ziekenhuisbouwactiviteit in Engeland na de tweede wereldoorlog. Maar of de Nederlander daarmee ook medisch gezien betere waar voor zijn geld krijgt, blijft nog een open vraag.

Deze kwaliteitsvraag geldt voor al hetgeen hierboven omtrent de internationale kostenvergelijking is gezegd. Ook al vallen vele vergelijkingen der kostenstijging voor Nederland gunstig uit (in veel gevallen neemt Nederland een middenpositie in, soms zelfs een gunstige positie), geheel afdoende is deze bewijsvoering niet, omdat zij aan de kwaliteitsvraag (noodgedwongen) voorbijgaat. Het meten en tot uitdrukking brengen van kwaliteitsverschillen van medische diensten is nl. bij internationale vergelijking uitermate moeilijk, zo niet onmogelijk. Gezien de gunstige stand van de Nederlandse volksgezondheid lijkt evenwel de veronderstelling niet al te gewaagd, dat wanneer de kwaliteitsverschillen bij internationale kostenvergelijkingen zouden kunnen worden verdisconteerd, de prijsvergelijking

TABEL 6.

Kosten ziekenhuisopname per „protected person” in % van het netto nationaal produkt tegen factorkosten per hoofd van de bevolking

	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Zweden	—	—	0,10	0,11	0,10	0,10
Spanje	—	—	0,15	0,18	0,18	0,18
Zwitserland	0,29	0,28	0,26	0,25	0,24	0,23
België	0,47	0,49	0,47	0,46	0,40	0,56
India	—	0,08	0,40	0,41	0,52	0,67
Bondsrepubliek	0,72	0,70	0,65	0,67	0,69	0,73
Italië	0,68	0,70	0,75	0,92	0,98	0,96
Nederland	0,89	0,86	0,99	1,00	0,94	0,99
Israël	1,05	0,98	1,07	1,11	1,13	1,11
Noorwegen	0,94	0,91	0,91	0,89	1,04	1,11
Japan	1,08	1,42	1,51	1,39	1,25	1,35
Frankrijk	1,44	1,39	1,37	1,44	1,47	1,53
Nieuw-Zeeland	1,56	1,52	1,52	1,58	1,63	1,68
Engeland, Wales	2,20	2,17	2,26	2,28	2,31	—
Joegoslavië	2,34	2,48	2,38	2,77	2,45	2,79

Bron: zie tabel 5.

TABEL 7.

Vergoedingen wegens ziekenhuisverpleging in % van het geheel der vergoedingen ingevolge de sociale verzekering tegen ziektekosten (1957)

Spanje	3,29
India	12,68
Zweden	17,24
Zwitserland	20,09
Oostenrijk	28,36
Italië	29,52
België	31,31
Israël	34,77
Japan: algemene verzekering	36,16
zeeliedenverzekering	46,33
vrijwillige verzekering	30,23
Turkije	36,31
Joegoslavië	42,02
Nederland: verplichte verzekering	43,12
vrijwillige verzekering	43,19
bejaardenverzekering	55,17
Verenigd Koninkrijk	54,10
Nieuw-Zeeland	54,33
Noorwegen	57,46

Bron: zie tabel 5.

TABEL 8.

Gemiddelde kosten per ziekenhuisopname

	Nederland a) (in guldens)	Index (1959 = 100)	Engeland (in guldens)	Index (1959 = 100)
1958	416		b)	
1959	420	100	422	100
1960	468	111	466	105
1961	512	122	546	124
1962	582	139	528	120
1963	622	148	548	124
1964	690	164	560	127
1965			595	135

a) Nederland inclusief de academische ziekenhuizen.

b) Voor Engeland geen vergelijkbaar cijfer beschikbaar.

Bronnen: voor Nederland: 1951-1961 CBS, uitgaven per verpleegdag. De gemiddelde dagtarieven van 1962 e.v. zijn bij benadering berekend. Voor Engeland: Jaarverslagen Ministry of Health.

voor Nederland niet veel ongunstiger zou uitvallen dan nu de kostenvergelijking.

Er zij met nadruk op gewezen, dat geen enkele vergelijkende tabel is opgenomen met latere gegevens dan het jaar 1964. Deze latere cijfers ontbreken om reeds genoemde redenen. Omtrent het recente verloop van de volksgezond-

heidsuitgaven in Nederland in vergelijking met het buitenland is derhalve nog niets betoogd, zodat men daaromtrent op grond van bovenstaande kostenvergelijking niet zonder meer gerust kan zijn.

Tenslotte zij nog opgemerkt, dat er uiteraard naar is gestreefd binnen het kader van elke tabel de kosten op te nemen van zoveel mogelijk identieke vormen van gezondheidszorg. Dit betekent vanwege hun verschillende herkomst dat de tabellen niet steeds ook onderling vergelijkbaar zijn. Zulks is echter in het kader van dit artikel geen overwegend bezwaar, omdat het in hoofdzaak gaat om een vergelijking van de mate van stijging der kosten.

Drs. J. D. G. Poldermans

Mededelingen

PANTA RHEI

Panta Rhei, kring van afgestudeerden van de Nederlandse Economische Hogeschool, belegt een bijeenkomst op maandag 25 november a.s. om 20.00 uur in de Bernhardzaal van Restaurant Engels, Groothandelsgebouw, Stationsplein 45 te Rotterdam.

Drs. J. R. Zuidema zal daar spreken over het onderwerp: *Vijftig jaar promoveren aan de NEH*. Alle belangstellenden zijn van harte welkom.

CONFERENTIE ARBEIDSMARKTPOLITIEK

Op 13 december a.s. organiseert de Nederlandse Vereniging voor het onderzoek van Arbeidsverhoudingen een conferentie over het onderwerp „Arbeidsmarktpolitiek”. Deze conferentie zal worden gehouden in het gebouw van het Universitair Instituut Vormingswerk Bedrijfsleven, Oostmaaslaan 80 te Rotterdam.

Zijne Excellentie Minister B. Roolvink heeft zich bereid verklaard een openingswoord te spreken voor deze conferentie. Sprekers zijn:

Mr. Th. J. van der Peijl, Directeur-Generaal voor de Arbeidsvoorziening;

Dr. P. Winkel, Adjunct-Directeur Sociale Zaken N.V. Philips;

Prof. Dr. W. Albeda, Hoogleraar Sociaal-economisch beleid N.E.H.

WARMTE - TECHNIEK
BEUKERS - SCHIEDAM

onroerend goed

- beheer
- beoordeling van bouwplannen
- controle op uitvoering
- advies bij koop en bouw

MAATSCHAPPIJ VOOR
KAPITAALSGOEDEREN N.V.

Keizersgracht 634-Amsterdam-C. Telefoon 020-23 71 33

(I.M.)

De conferentie zal aanvangen te 10.30 uur en eindigen ca. 17.00 uur. Geïnteresseerden in deze conferentie kunnen zich aanmelden door storting van een bijdrage ad f. 10 per persoon, studenten f. 5 per persoon (inclusief lunch) op postrekeningnummer 1583868 ten name van de Penningmeester van de N.V.A. te Roden (Dr.) onder vermelding van „Conferentie Arbeidsmarktpolitiek”. Het secretariaat van de Nederlandse Vereniging voor het onderzoek van Arbeidsverhoudingen is: Meidoornstraat 10, Dordrecht, tel. (01850) 4 36 05.

VEDIS PRIJSVRAAG 1968

Op de Vierde Distributie-dag die gehouden werd op 26 oktober 1968 te Utrecht, is door de Vereniging voor Distributie-Economie (VEDIS) het onderwerp „groot-handel: dynamiek en perspectieven” aan de orde geweest. In verband hiermede heeft het bestuur van de VEDIS wederom een prijsvraag uitgeschreven, waarop reeds eerder de aandacht werd gevestigd. Gelet op het belang van dit onderwerp en de betrekkelijk korte tijd die was gelegen tussen het tijdstip van de eerste aankondiging en de aanvankelijk vastgestelde sluitingsdatum van de termijn van inzending heeft het bestuur besloten de inzendingstermijn te verlengen tot 1 april 1969.

Gevraagd wordt een oorspronkelijke, theoretische bijdrage inzake het thema groot-handel: dynamiek en perspectieven. Gedacht wordt aan een bijdrage van 8.000 à 10.000 woorden. De deelneming staat ook open voor niet-leden der Vereniging. De beoordeling van de inzendingen zal geschieden door een jury, bestaande uit de heren: Prof. Dr. J. F. Haccoû (voorzitter), Prof. Dr. P. J. Verdoorn, A. A. Koot, Mr. H. Stout en Dr. A. W. Luijckx (secretaris).

Voor de beste bijdrage heeft het bestuur een prijs van f. 1.500 ter beschikking gesteld. Deze bijdrage zal in de handelingen van de VEDIS worden gepubliceerd, tezamen met de preadviezen en het verslag van de Vierde Distributie-dag. De bijdragen worden vóór 1 april 1969 in drievoud ingewacht bij de secretaris van de jury, Dr. A. W. Luijckx, Rijksstraatweg 645 te Wassenaar. De inzending dient te geschieden onder pseudoniem; in een bijgesloten verzegelde enveloppe dient de naam van de schrijver te worden vermeld.

(Slot van blz. 1066)

Bovendien zijn de in het driejarenprogramma vermelde bedragen bruto, d.w.z. dat er geen rekening is gehouden met betalingen door arme landen aan Nederland voor rente en aflossingen op leningen. Hoeveel deze „negatieve ontwikkelingshulp” precies zal bedragen is ons niet bekend, maar op grond van enkele cijfers uit recente jaren schatten wij dat er ongeveer f. 15 mln. per jaar mee is gemoeid.

Tenslotte blijkt dat in de begrote bedragen voor 1969-1971, onder het hoofd Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden, ook bedragen zijn opgenomen welke niet ten laste komen van de Rijksbegroting. Het gaat hier voor zover wij weten om leningen onder staatsgarantie, die op de kapitaalmarkt zullen worden opgenomen door een N.V. waarin de overheid samen met particulieren deelneemt. Het lijkt ons misleidend (en het is ook niet gebruikelijk) om de opbrengst van dergelijke leningen te beschouwen als publieke mid-

delen. Beter ware het om de garanties voor deze leningen op te nemen onder de post overheids garanties, die afzonderlijk in het meerjarenprogramma is vermeld. De bedragen waar het om gaat zijn f. 20 mln. in 1969, f. 25 mln. in 1970 en f. 45 mln. in 1971.

Het is niet overdreven te stellen dat door de bovengenoemde factoren de geraamde 1% voor 1971 in een ander daglicht komt te staan. Natuurlijk weten we niet of in de komende jaren het verschil tussen begrote en gerealiseerde uitgaven in dezelfde orde van grootte (29% van de begrote bedragen) zal zijn als in de periode 1960-1967. Indien dit echter wel het geval is en we voorts rekening houden met de terugbetalingen en de andere interpretatie van de leningfinanciering van de FMO, dan zouden *de overheidsuitgaven voor ontwikkelingshulp in 1971 niet 1% maar ongeveer 0,64% van het nationaal inkomen bedragen, hetgeen procentueel nauwelijks meer is dan in 1967!*

R. K. Teszler
Y. B. de Wit

Proost en Brandt nv

Rusland 26, Amsterdam, 020 - 6 22 55

papiergroothandel, boekbinderij, papierwarenindustrie,
kunststoffenindustrie, bouwmaterialenhandel, mailinghouse

Wij zijn het bekendst als papiergroothandel. Maar onze boekbinderij produceert jaarlijks miljoenen boeken; onze papierverwerkende industrie vele miljoenen schoolschriften, schrijfbloks, teken- en schetsboeken; onze kunststoffenindustrie honderden tonnen polyethyleenfilm, waarvan miljoenen verpakkingen worden gemaakt, vooral bedrukt.

Deze eenheid in verscheidenheid levert een massa administratieve gegevens op die een goed inzicht in de stand van zaken kunnen geven. De

fabrieksadministrateur

die wij zoeken zal over ervaring in bedrijfssignalering moeten beschikken, om deze taak zelfstandig te kunnen uitvoeren. Hij kan als medewerker van de hoofdboekhouding, waartoe hij organisatorisch behoort, natuurlijk steeds op zijn kollega's terugvallen.

Wij kennen de problemen rond deze taak en stellen daarom hoge eisen aan speurzin en persoonlijk initiatief. Zijn leeftijd zal variëren van 25 tot 30 jaar en hij zal over het MBA-diploma moeten beschikken.

Schriftelijk of telefonisch contact loopt via onze personeelchef, de heer W. H. van Arkel.

Geld- en kapitaalmarkt

GELDMARKT

De banken hebben in de week van 5 tot en met 11 november hun tegoed bij de Nederlandsche Bank op het laagtepunt van f. 13 mln. gehandhaafd. Het uit het maatschappelijke verkeer terugstromende bankpapier leidde enerzijds tot versterking van de kas, doch een saldo van betalingen aan boven uitgaven van de Staat van f. 176 mln. slokte het grootste deel van de verruiming weer op. Uit transacties in dollars met de centrale bank kwam ook een bijdrage aan guldens vrij. Het saldo van deze drie bewegingen werd gebruikt om af te lossen wat maar mogelijk was op de zeer hoge voorschotten in rekening-courant. Deze zijn van f. 636 mln. tot f. 586 mln. gedaald, waarbij echter rekening moet worden gehouden met een toeneming van de post

„disconteringen” van f. 66 mln. tot f. 80 mln. Klaarblijkelijk wordt thans zoveel mogelijk discontabel papier bij de Nederlandsche Bank ondergebracht.

In de afgelopen week zal de bankpapieromloop verder zijn verminderd en heeft op 15 november de maandelijkse uitkering van het Rijk aan de gemeenten plaatsgehad. Ofschoon deze laatste betaling op ca. f. 400 mln. kan worden gesteld, is het bedrag van de opgenomen voorschotten zo hoog, dat wel een verruiming van de markt zal zijn opgetreden, maar nog niet van een ruime markt mag worden gesproken.

KAPITAALMARKT

De lening van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten

GEMEENTE ROTTERDAM

Bij het ENERGIEBEDRIJF kan op korte termijn een

bedrijfseconoom

worden geplaatst, die - met een grote mate van zelfstandigheid - zal worden belast met het geven van leiding aan een aantal afdelingen dat tot taak heeft:

- * *het opstellen en het bewaken van budgets;*
- * *het analyseren van bedrijfsgegevens;*
- * *het verzorgen van de informatie ten behoeve van de directie en bestuurlijke instanties;*
- * *het verzamelen van kostprijs- en marktgegevens voor tariefstelling enz.;*
- * *het aanpassen van administratieve procedures aan gearomatiseerde systemen.*

Voor het vervullen van deze functie komt in aanmerking een medewerker van ongeveer 40 jaar die beschikt over:

een goede bedrijfseconomische en administratief-organisatorische scholing (registeraccountant of doctoraal examen economie);

bekendheid met de huidige stand van de mogelijkheden tot administratieve automatisering;

een goede mondelinge en schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid;

een - zo mogelijk ruime - ervaring in een soortgelijke functie.

Het toe te kennen salaris is afhankelijk van leeftijd en de mate der opgedane ervaring.

Een psychologisch onderzoek behoort tot de selectieprocedure.

Goede secundaire arbeidsvoorwaarden

Sollicitaties worden binnen 14 dagen en onder nr. 589/0936 gaarne ingewacht door de chef van het Bureau Personeelvoorziening, stadhuis, Rotterdam.

heeft een behoorlijk onthaal gevonden. Zoals medegedeeld werd een beroep van f. 100 mln. op de markt gedaan, doch het bedrag zou bij grotere belangstelling tot maximaal f. 150 mln. kunnen worden verhoogd. Het bedrag der lening is tenslotte f. 140 mln. geworden, waarbij, hoewel nog enige ruimte bestond, toch nog een reductie op de inschrijvingen zal worden gegeven. Omdat de koers van uitgifte 98½% is bij een rente van 6½%, is het couponrendement 6,62% en het effectieve rendement 6,67%.

*U reageert op annonces
in „E.S.B.”?*

*Wilt U dit dan steeds duidelijk
tot uitdrukking brengen?*

KOERSSTAAT

Indexcijfers aandelen (1953 = 100)	29 dec. 1967	H. & L. 1968	8 nov. 1968	15 nov. 1968
Algemeen	374	463 — 359	452	460
Internationale concerns	514	677 — 495	661	676
Industrie	357	415 — 341	394	399
Scheepvaart	109	141 — 102	140	141
Banken en verzekering	185	229 — 179	227	229
Handel enz.	168	199 — 160	189	190

Bron: A.N.P.-C.B.S., Prijscourant.

Aandelenkoersen ¹	f. 155,60	f. 204,10	f. 216,35
Kon. Petroleum	f. 127,40	f. 165,25	f. 167,50
Philips	f. 108,40	f. 131,50	f. 127,45
Unilever, cert.	f. 160,—	f. 186,—	f. 189,90
Zout-Organon	f. 125,40	f. 108,20	f. 107,25
Hoogovens, n.r.c.	f. 66,—	f. 106,20	f. 114,15
A.K.U.	f. 47,20	f. 63,30	f. 64,80
AMRO-Bank	619	761	783
Nat. Nederlanden	f. 276,—	f. 189,50	f. 219,40
K.L.M.	f. 228,40	f. 251,50	f. 255,50
Robeco			
New York			
Dow Jones Industrials	905	959	966
Rentestand			
Langlopende staatsobligaties ² ..	6,27	6,47	6,49
Aandelen: internationales ² ..	4,0		
lokales ² ..	4,2		
Disconto driemaands schatkist- papier	4½	4½	4½

¹ Aangepast voor kapitaalwijzigingen.

² Bron: Amsterdam-Rotterdam Bank.

Prof. Dr. C. D. Jongman

De Stichting Bouwcentrum zoekt een

ECONOOM

die belast zal worden met marktonderzoek van woningen en andere gebouwen. Het onderzoek omvat analyses van vraag en aanbod van onroerende goederen, waarbij vooral aandacht besteed wordt aan het onderzoek van de wensen van huurders, kopers en beleggers.

Van de aan te stellen econoom wordt verwacht dat hij:

- belangstelling heeft voor moderne verwerkings-technieken;
- bereid en in staat is in teamverband samen te werken;
- zich goed kan uitdrukken in woord en geschrift.

Leeftijd tot 35 jaar.

Sollicitaties te richten aan de Stichting Bouwcentrum, afdeling personeelszaken, Weena 700 - Postbus 299, Rotterdam.

bouwcentrum

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Bij de afd. Bedrijfseconomie van de faculteit der Economische Wetenschappen kan worden geplaatst een

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

ten behoeve van het onderwijs en het onderzoek op het gebied van organisatie en leiding. Vereist is een voltooide wetenschappelijke opleiding in de economische wetenschappen of een diploma van een Amerikaanse „Graduate Business School”.

Afhankelijk van leeftijd en ervaring (bijv. bij een hoger onderwijsinstelling, organisatie-adviesbureau of bedrijf) wordt het salaris bepaald door inpassing in één der schalen van wetenschappelijk medewerker.

Zij die voor deze functie belangstelling hebben kunnen zich schriftelijk wenden tot het Hoofd van de afd. Personeelszaken der Rijksuniversiteit, Postbus 72 te Groningen.

Inlichtingen worden gaarne verstrekt door Prof. Dr. A. Wattel, tel. (05900) 3 78 48 (faculteit) of (05900) 5 35 65 (privé).

MODERNE LEVENSV VERZEKERING

automatische
groei van het
verzekerde bedrag
door **unieke**
winstdeling...

tussentijdse
verhoging van uw
verzekering door
optiesysteem
onafhankelijk van
gezondheids-
toestand...

zonder genees-
kundig onderzoek
terstond en
blijvend verzekerd
door inzending
van **certificaat**

HOLLANDSCHE SOCIËTEIT
VAN LEVENSV
VERZEKERINGEN N.V.

A^o 1807

DE HOLLANDSCHE SOCIËTEIT MAAKT DEEL UIT VAN DELTA VERZEKERINGSGROEP N.V.

Zend een spr^ottuele groet naar uw bu^otenlandse relat^oies...

Dankzij de wereldvermaardheid van de merken Hennessy Cognac en Dewar's White Label Scotch Whisky kunt u vrienden en relaties in de gekste uithoeken van de aardbol met Kerst/ Nieuwjaar op sublieme cognac of perfecte whisky tracteren.

Informeer tijdig bij Wilmerink & Muller hoe makkelijk en voordelig dat kan. (Levering franco huis bij uw relaties in praktisch alle landen ter wereld).

Prijzen en condities op aanvraag bij Wilmerink & Muller, Korte Leidsedwarsstraat 77-79, Amsterdam, tel. (020) 23 11 10. Telex 13261 Amsterdam.

Hennessy Bras Armé, Hennessy V.S.O.P., Hennessy XO
John Dewar & Sons Finest, Dewar's White Label Scotch Whisky, Ancestor Dewar's Rare Old Scotch Whisky

MARKETING MIX DIGEST

Wekelijks verschijnend management report met excerpten van alle belangrijke artikelen plus korte gegevens, trends en ideëën uit de nationale en internationale vakpers marketing, marktonderzoek, (commerciële) communicatie, distributie en sales promotion. f 350.- per jaar, f-175.- per half jaar (proefabonnement).

Uitgave: Hans Ferrée & Partners, Jisperveldstraat 68, Amsterdam-N, Tel. 26.28.97

GEMEENTE ROTTERDAM

Bij de DIENST VAN GEMEENTEWERKEN kunnen op het BUREAU EFFICIENCY EN ORGANISATIE worden geplaatst:

a. **een ADMINISTRATIEF ORGANISATORISCH MEDEWERKER**

voor het ontwerpen van administratieve procedures en het verrichten van bedrijfseconomische onderzoeken.

Vereisten: het bezit van het volledige Staatspraktijk-diploma (S.P.D.) of van de akte M.O.-Boekhouden;
goede contacteigenschappen;
in staat zijn zelfstandig te werken;
leeftijd ca 30 jaar.

Het toe te kennen salaris is afhankelijk van leeftijd en ervaring.

b. **een ORGANISATIEMEDEWERKER**

voor het introduceren en begeleiden van moderne organisatietechnieken (w.o. planning, werkvoorbereiding, normstelling) en het verrichten van bedrijfseconomische onderzoeken.

Vereisten: het bezit van een diploma H.T.S.;
enige ervaring in een soortgelijke functie;
goede contacteigenschappen;
leeftijd 25 - 35 jaar.

Het toe te kennen salaris, tot maximaal f 1.415,— bruto per maand, is afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Bij beide functies behoort een psychologisch onderzoek tot de selectieprocedure.

Goede secundaire arbeidsvoorwaarden

Sollicitaties binnen 14 dagen, onder nr. 588/0936 (a of b) te zenden aan de chef van het Bureau Personeelvoorziening, stadhuis, Rotterdam.

Bij de ANWB werken ongeveer 2000 personeelsleden, die tezamen een dienstverlenende organisatie vormen, welke volledig gefinancierd wordt uit lidmaatschapsgelden en betalingen voor verleende diensten.

De organisatie verenigt verschillende bedrijfsvormen in haar structuur, waardoor de rapportage en het kostenbeheer zeer gevarieerd zijn.

Om de Financieel Economisch Directeur bij te staan in zijn taak, zoeken wij contact met een

econoom

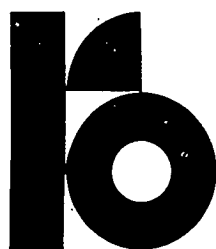
die zich toe zal leggen op het ontwerpen van bedrijfsrapportage-systemen, het adviseren over het invoeren daarvan en het analyseren en terugvoeren van de resultaten.

Wij stellen ons voor iemand te vinden die zijn doctoraal Economie heeft en door een combinatie van zelf doen en economische discipline, kijk gekregen heeft op rapportage-vraagstukken in het algemeen en optimale kostenbeheer-methoden in het bijzonder. Leeftijd circa 35 jaar.

Aanvangssalaris omstreeks f. 27.000,- afhankelijk van vakkennis en persoonlijke instelling ten aanzien van adviserend werk.

Schriftelijke sollicitaties, onder geheimhouding, kunnen gericht worden aan Chef Personeel en Strukturele Organisatie ANWB, Wassenaarseweg 220, Den Haag.

ANWB

de rijksoverheid vraagt

voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat
t.b.v. de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders

hoofd van de afdeling domeinbeheer

De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders is o.m. belast met het bijzonder domeinbeheer over de staatseigendommen in de Zuidelijke IJsselmeerpolders en binnenkort ook in de Lauwerszee.

De afdeling Domeinbeheer heeft in verband hiermede o.m. tot taak; het beheer over de uitgegeven landbouw-, recreatie- en industrieterreinen, over woningen en bedrijfsgebouwen binnen en buiten de woonkernen, alsmede over de jacht en de visserij.

Het domeinbeheer is nauw betrokken bij vele facetten van de dynamische ontwikkeling van het nieuwe land.

Gevraagd: b.v.k. academische opleiding; kennis van juridische, economische en beheerszaken.

Standplaats Lelystad. Een woning is beschikbaar.

Salaris, afhankelijk van ervaring, tot max. f 2960,- per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder vacaturenummer 8-3496/0936 zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 6% vakantieuitkering